

De architectuur van de Hanze

Thomas Kaasschieter

Masterscriptie MSc Architecture TU Delft

Docent: Dr. R.J. Rutte (groep 13)

Studentnummer: 4696956

Datum: 14 april 2022

[Deze pagina is opzettelijk leeg gehouden.]

Voorwoord

In mijn jeugd kwam ik via verschillende manieren in aanraking met de Hanze, waarna er een interesse voor de stedenbond bleef hangen. Een aantal jaar geleden ben ik vervolgens op vakantie gegaan naar Riga, waar ik van tevoren heel weinig over op heb gezocht. Wat ik aantrof was een voor mij toch wel erg herkenbare Noord-Duits ogende binnenstad, maar dan met Russische invloeden uit de tijd van de Tsaren en de communisten. Later, toen ik een stedentrip naar Hamburg deed, heb ik extra gelet op overeenkomsten tussen de stad op architectonisch vlak, welke ik ook kon vinden. Dat de geboortestad van mijn moeder ook een machtsbasis van de Duitse Orde was, heeft mijn belangstelling voor dit gedeelte van de Duitse geschiedenis gestimuleerd. Al liggen de Hanzesteden aan de andere kant van Duitsland: mijn moeder komt uit Bad Mergentheim in Baden-Württemberg.

Bij het kiezen van een onderwerp moest ik weer denken aan deze ervaringen en mijn eigenlijke gebrek aan kennis hierover. Deze scriptie probeert de vragen die ik heb te beantwoorden.

Het Deutschordensschloss in Bad Mergentheim, de latere residentie van de Duitse Orde (eigen foto)

Inhoudsopgave

Voorwoord	1
Introductie	3
Geschiedenis van de Hanze	3
Achtergrondinformatie	5
Baksteengotiek	5
Hanseatische baksteengotiek	6
Case studies	8
Methodiek	8
Driehoeksgevels	9
Kerken	18
Praaggevels	27
Torens	32
Vergelijking	33
Universele overeenkomsten	33
Verschillen over de tijd	34
Lokale verschillen	34
Stilistische vergelijkingen	35
Conclusie	36
Discussie	39
Nawoord	40
Referenties	41
Literatuur	41
Afbeeldingen	41

Introductie

Architectuur is een manier om macht uit te drukken. Bij vroegere koninkrijken is het evident dat de vorst dit doet, maar wat als er een verband van vrije handelssteden zonder vorst heel machtig wordt? Zijn zij ook in staat architectuur te gebruiken om hun macht te tonen? Zo'n stedenverbond bestond ten tijde van de late middeleeuwen en de renaissance: de Hanze.

De Hanze was een Noord-Europees steden- en handelsverband tussen de 12e en 16e eeuw (Gaimster, 2005). Het wordt ter discussie gesteld of de Hanze wel daadwerkelijk een stedenverband waren of eerder een “losjes georganiseerde belangengroepering van voornamelijk Nederduitse kooplieden en steden” (Knol & Brand, 2009). Wat echter vaststaat is dat er een enorme economische en culturele uitwisseling tussen de Hanzesteden is geweest.

Deze uitwisseling kan in theorie voor een interessante verspreiding van architectuur zorgen, mede doordat de Hanzearchitectuur zich kan vermengen met plaatselijke architectuur. Later in deze tekst wordt aan de hand van casestudies onderzocht welke aspecten bij de Hanzearchitectuur liggen en hoe deze zich verspreid hebben. Hierbij wordt gekeken naar de geografische as en naar de verandering over tijd.

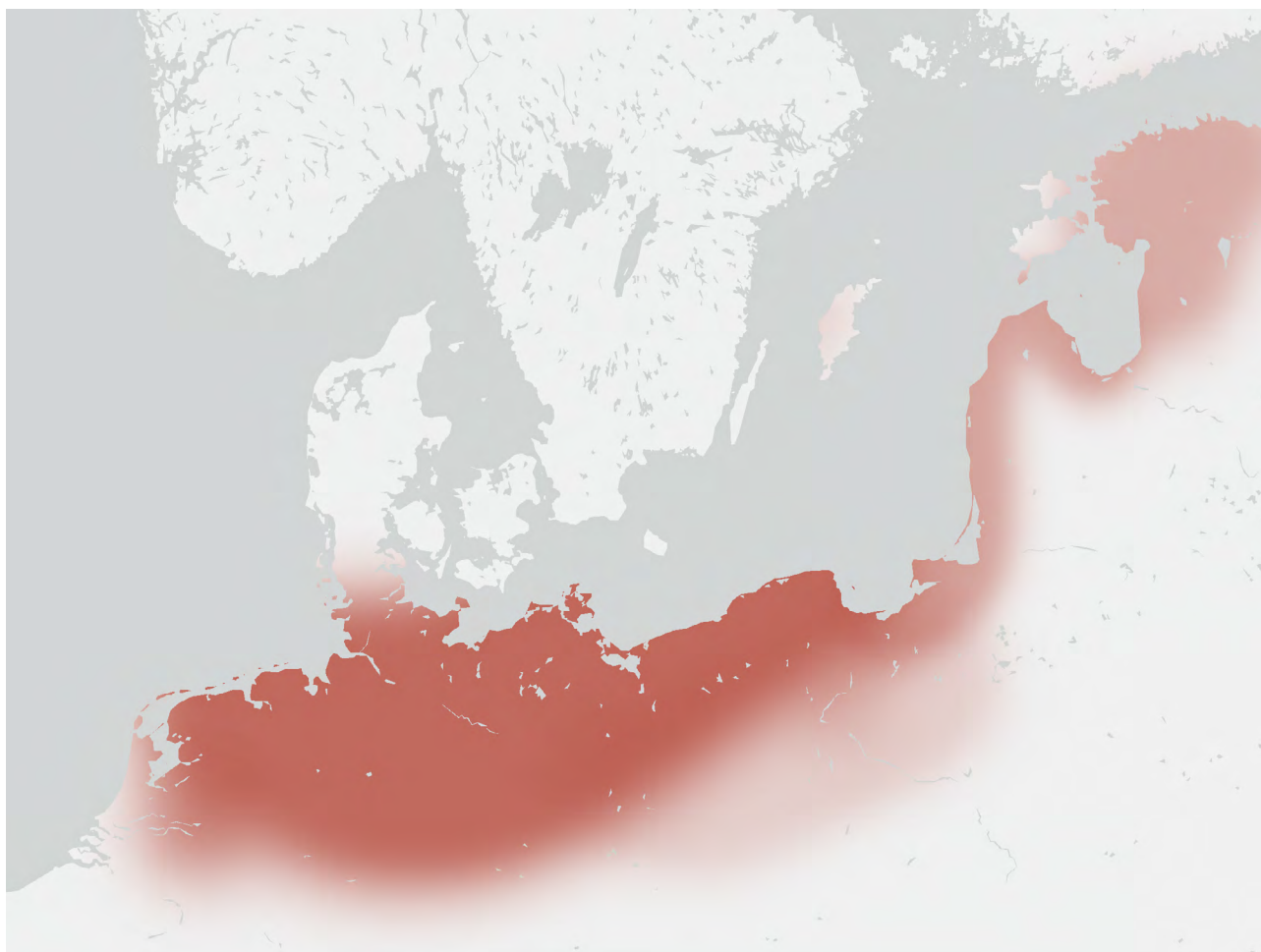
De vragen die hierbij beantwoord worden zijn:

- *Wat zijn de kenmerken die ten grondslag liggen aan de Hanzearchitectuur?*
- *Zijn er ontwikkelingen in de tijd te zien?*
- *Zijn er geografische verschillen te herkennen, waar zou dat aan ten grondslag kunnen liggen?*

Eerst is het essentieel om de ontstaans- en verspreidingsgeschiedenis van de Hanze te kennen. In de volgende paragraaf zal hierop in worden gegaan, echter zal het bij basisinformatie blijven. Op grond van die kennis kan de verspreiding van de architectuur in context worden geplaatst.

Geschiedenis van de Hanze

De stad Lübeck werd gesticht in 1158 (Gaimster, 2005), waarna het de belangrijkste stad van het verbond werd (Pfefferkorn, 1984). De Hanze hebben een groot deel van hun bestaansrecht te danken aan de Duitse Orde, welke rond dezelfde tijd begon met de verovering en kerstening van het huidige Noord-Polen en de Baltische staten. Zij stichten hier enorme aantallen steden, zoals Rostock, Danzig en Riga. Deze steden begonnen met elkaar en andere, onder andere Noord-Duitse steden, te handelen. De handelaren begonnen handelsposten op te zetten en te fungeren als intermediairs tussen de verschillende Noord-Europese gebieden (Gaimster, 2005). Opmerkelijk is dat de

Bij benadering het gebied waarin de Hanze actief waren. Gebaseerd op Knol & Brand (2009).

Hanze nooit zijn opgericht, er bestaat hier geen enkel document voor. Het verband is geleidelijk ontstaan en kreeg na een tijdje een naam (Knol & Brand, 2009).

De opkomst van het handelsverbond en het vergaren van het enorm handelsgebied maakte het mogelijk om met de Vlaamse en Engelse steden in het westen te gaan handelen. Door de strategische ligging van de Noord-Nederlandse steden tussen Lübeck en het westen werd dit gebied ook van belang voor de Hanze (Alberts, 1969). Nederland en Duitsland als dusdanige entiteit bestond in die tijd nog niet, de Lage Landen waren onderdeel van een lappendeken aan kleine staatjes met hoge mate van onafhankelijkheid, opgenomen in het Heilige Roomse Rijk.

Door de consolidatie van de staten in en rondom het Heilige Roomse Rijk begon de status van de Hanze steeds meer in het geding te komen. De losse steden konden niet meer individueel de grootmachten buiten de stadspoorten houden. Aan het einde van de dertigjarige oorlog in 1648 was het de facto gedaan met het verbond. Hamburg, Lübeck en Bremen behielden of verkregen hun Rijksstadsrechten en konden zo hun onafhankelijke positie waarborgen. Andere delen van het voormalige verbond zijn opgenomen in hun omringende landen. Nederlandse Hanzesteden werden onderdeel van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden (Alberts, 1969).

Achtergrondinformatie

Baksteengotiek

De traditie van (baksteen)gotiek vloeit voort uit het succes van de Franse gotiek. Het kiezen van de gotische bouwstijl was een manier van landen en rijke burgers om hun succes te tonen, het werd gezien als een zeer prestigieuze bouwstijl (Pfefferkorn, 1984).

Waar de Franse gotiek veelal natuursteen gebruikt, was dit materiaal in de natuursteenarme gebieden in de Noord-Europese Vlakten maar weinig beschikbaar. Om deze reden werd er gekozen voor een materiaal dat dat wel was: bakstenen. Ook in Nederland en de Scandinavische landen zijn er veel gotische bouwwerken in baksteen opgetrokken. Een voorbeeld hiervan is de Oude Kerk in Delft. Deze vorm van baksteengotiek heeft echter niet veel te maken met de Hanze, anders dan sommige architectonische elementen die in de Nederlandse Hanzesteden te herkennen zijn (Knol & Brand, 2009).

De opkomst van het gebruik van baksteen in Noord-Europa had naast de beschikbaarheid ook een andere belangrijke reden. Middeleeuwse steden werden geplaagd door stadsbranden die gemakkelijk de houten steden met de grond gelijk maakten. De rijken begonnen met het bouwen in steen, maar na een tijdje was het volledige stadscentrum herbouwd in het nieuwe materiaal. Deze ontwikkeling liep niet in alle steden gelijk, in Wenen begon het al in 2e helft van de 13e eeuw, maar in Hamburg (een Hanzestad) waren houten huizen tot ver in de 15e eeuw nog de standaard (Meckseper, 1982).

Oude Kerk in Delft (eigen foto)

Hanseatische baksteengotiek

De Noord-Duitse baksteengotiek is grofweg in twee takken onder te verdelen, de religieuze baksteengotiek van de Duitse Orde en de economisch gedreven baksteengotiek van de Hanze. De gebieden waar beide machten actief waren komen grofweg overeen. De Duitse Orde kerstende en veroverde de Oostzeegebieden van het huidige Polen, waarbij zij ook hun eigen bouwstijl meenamen. De Hanze met als centrum Lübeck dreven handel over de gehele Oostzeekust en verspreiden op die manier de architectuur (Pfefferkorn, 1984).

Het vlak waarop de Noord-Duitse baksteengotiek zich onderscheidde van andere baksteengotiek, was het feit dat de bouwstijl zich een volledig eigen vormtaal binnen de gotiek toe-eigende. Wat hierin opvalt is dat men altijd dicht bij de architectonische oprechtheid van

het materiaal bleef (Pfefferkorn, 1984). De meest gebruikte materialen waren baksteen “backstein” en uitgehakte natuursteen “haustein” (Schildhauer, 1985). De eerstgenoemde bleven altijd op de voorgrond, terwijl natuurstenen altijd een secundaire rol hebben gehad. In andere gebieden, zoals bij de flamboyante gotiek in Frankrijk, werd de uitgehakte, ornamentale natuursteen wel naar de voorgrond geplaatst. Wat helpt bij deze rol van de gekleurde baksteen, is dat het uit zichzelf al als mooi materiaal wordt beschouwd en er dus weinig extra ornament nodig wordt geacht om een gebouw allure te geven (Pfefferkorn, 1984). Het gebruik van de (baksteen)gotiek is vanuit Frankrijk, via Nederland, naar het Hanzegebied verspreid (Schildhauer, 1985).

Stadsaanzicht van Lübeck, het centrum van de Hanze (Dejan, 2009).

Stadsaanzicht van Riga in het huidige Letland, een noordelijke Hanzestad (eigen foto).

De Hanzeatische baksteengotiek kwam voornamelijk tot uiting in stadhuizen, vestingwerken, kerken en huizen van rijke burgers (voornamelijk handelaren). Lübeck vormde hierin vaak het voorbeeld, die in andere steden werd overgenomen (Pfefferkorn, 1984). Dit is bijvoorbeeld goed te zien bij het stadhuis van Lübeck, die later onder andere in Stralsund en Rostock werd nagebouwd, meer hierover later in deze tekst (Meckseper, 1982). Deze stadhuizen vormen vaak een uniek samenspel met de hoge kerken van de steden, welke nergens anders te zien zijn (Schildhauer, 1985).

De burgerhuizen hebben wellicht de grootste variatie aan architectonische elementen van alle Hanzegebouwen. De

basis van alle daken is hetzelfde: de top volgt de vorm van het achterliggende dak, wat een driehoek oplevert. Vervolgens zijn er meerdere varianten in de afwerking te vinden. De meest voorkomende variant, was de gevel die de dakrand rechtstreeks volgde, tevens ook de minst uitgebreide variant. Een andere variant voegt pinakels toe over de volledige breedte van de gevel, waarbij de tussendelen al dan niet een eigen dakpunt kunnen hebben. De laatste gevel is de trapgevel, welke ook weer in verschillende varianten, soms dichter bij de simpele driehoeksgevel, soms dichter bij de pinakelgevel, in de vormtaal zit. Blinde ramen zijn een veelvoorkomend element in alle burgerhuizen (Schildhauer, 1985).

Case studies

Methodiek

De Hanze architectuur werd over een periode van ongeveer 400 jaar en in een uitgestrekt gebied toegepast. Het is lastig om het als een groot continuüm te zien, mede om die reden zal naar losse “incidenten” van Hanze architectuur worden gekeken. Deze worden dan vervolgens onderworpen aan verschillende analyses over tijd en locatie, of worden gelinkt aan vergaarde kennis uit de literatuur. Op die manier kunnen kenmerkende eigenschappen, die wellicht lokaal of in een korte tijdsperiode gebeurden, worden gevonden, of juist niet.

De analyses worden niet exclusief uitgevoerd aan de hand van gebouwsoorten, steden of periodes van tijd, maar vooral aan archetypische elementen. Deze elementen zijn in eerste instantie teruggevonden in de voorgaande literatuur over Hanze architectuur. Waar deze literatuur zelf vooral ingaat over gebouwsoorten, dus bijvoorbeeld alleen stadspoorten, is naar eigen inzicht gevonden dat bepaalde architectonische elementen zich niet tot slechts één gebouwsoort beperkten.

Een uitzondering hierin zijn kerken, welke een heel eigen bouwtype hebben met vaak unieke elementen, zoals bijvoorbeeld opstanden en kerktorens. Zo ook de praalgevels, deze zijn uniek voor stadhuizen, maar niet alle stadhuizen hebben praalgevels.

De gebouwen zijn veelal, maar niet uitsluitend, uit bestaande literatuur

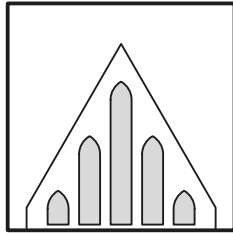
gehaald. Er is een grote collectie aan gebouwen in de Hanzestijl, vooral ook door het formaat van het stedenverbond. Echter is ook al een groot deel van de gebouwen verloren gegaan over de tijd. Zo zijn er bij latere ontwikkelingen van steden gebouwen gesloopt en herbouwd in een nieuwere stijl. Hier bovenop komen de bombardementen in de Tweede Wereldoorlog. Het zou uiteraard goed kunnen dat deze uitdunning van gebouwen heeft gezorgd voor een onbedoelde selectie van extra mooi uitgevoerde voorbeelden, maar door het gebrek aan registratie in de late middeleeuwen kunnen hier geen uitspraken over worden gedaan. Dit probleem is niet uniek voor dit onderzoek, ook Meckseper (1982) heeft in zijn onderzoek over de volledige Duitse huizenbouw geen eenduidig overzicht kunnen vinden van alle huizen.

Het resultaat is een soort catalogus van elementen van de Hanze architectuur. Hierbij wordt in acht genomen dat Lübeck als centrum van het stedenverbond fungeerde en daarom een voorbeeldfunctie voor de rest van de steden had. Het is interessant om te zien hoe bepaalde archetypische elementen zich in welke volgorde over welk gebied hebben verspreid.

Driehoeksgevels

Dit element is veelal te vinden op de Hanzevariant van het grachtenpand. De karakteristieke gevels zijn te vinden aan de voorkant van de huizen. Deze driehoekige

gevels zijn veruit het meest wijdverbreide architectonische element, die in het stedenverbond te vinden zijn. De gevels zijn, naast op de burgerhuizen, te vinden op een grote verscheidenheid aan soorten gebouwen. Dit archetype kan op allerlei soorten gebouwen worden “geplakt”, doordat de oorspronkelijke vorm komt van de puntdaken die veel in Noord-Europa te vinden zijn (Schildhauer, 1985). De gevelsoort is te herkennen aan een simpele basisdriehoek, met meerdere spitsbogen in de gevel verwerkt. Als het gebouw een trapgevel heeft zijn de spitsbogen vaak, maar niet altijd, exact onder iedere trede

geplaatst. Deze manier van gevels bouwen lijkt uniek voor de Hanze.

De burgerhuizen zijn ontstaan op basis van de oorspronkelijke Noord-Duitse boerderijen, met een hoog zadeldak (Schildhauer, 1985). De eerste burgerhuizen werden als vakwerkhuizen gemaakt (Pfefferkorn, 1984), vaak met maar één verdieping. Later, in de 14e en 15e eeuw begonnen de burgers ook in steen te bouwen, met meerdere verdiepingen. De gevelsoort werd een standaard over het gehele Oostzeegebied en de basisvorm bleef hetzelfde voor meerdere eeuwen. Wel zijn er later stilistische verschuivingen geweest van de gotiek naar renaissance en barok (Schildhauer, 1985).

Zoals eerdergenoemd, is er een variatie binnen deze gevelsoort van simpele driehoeken, naar trapgevels en gecompliceerde vormen met pinakels. Ook Pfefferkorn (1984) merkt de grote variatie aan gevelsoorten op. Maar, zo zegt hij ook,

Am Sande in Lüneburg (Kohler, 2017).

“hebben deze soorten in het volledige tijdsbestek van de baksteengotiek naast elkaar bestaan, zonder veel aanpassingen te ondergaan.” Het lijkt er dus op dat de complexiteit en hoeveelheid ornamenten door een ander aspect dan tijd worden bepaald.

Een variabele die hij benoemt zijn de verschillende steden. Zo zou Lübeck een sober en streng uitgevoerde collectie aan gevels hebben, waar in Wismar juist veel meer vrijheid werd genomen en de gevels rijkelijker versierd waren

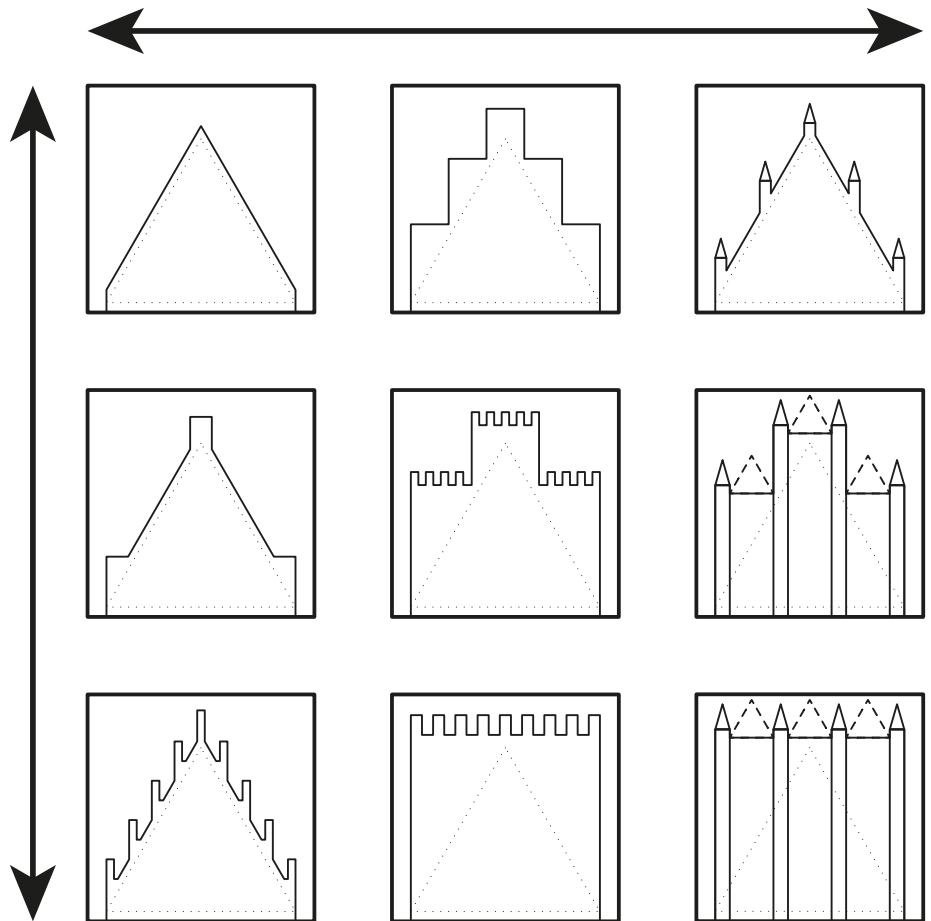
(Pfefferkorn, 1984). Een toevoeging hierbij is dat niet iedere stad eenzelfde mate van “verstening” van de huizen heeft doorgemaakt. In Hamburg, zoals eerder genoemd, gebeurde dit pas na de tijd van de baksteengotiek. Ook zijn er uitlopers van de baksteengotiek naar gebieden waar ook natuursteen voorkomt, zoals in Keulen, waardoor er een interessante mix ontstaat van architectuur die deels is gebaseerd op de Hanzearchitectuur (Meckseper, 1982).

Het Holstentor (stadspoort) in Lübeck (Janßen, 2018).

Door Schildhauer (1985) geconstateerde verschillende burgerhuisgevels. Links zijn simpele driehoeken, midden op basis van trapgevels en rechts op basis van pinakels. De verticale as is het aantal ornamenten.

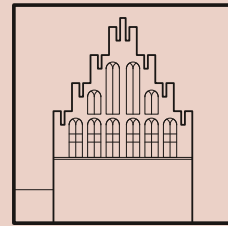
De voorbeeldgebouwen zijn uitgekozen op basis van gebruikte voorbeelden in bestaande literatuur en op basis van een lijst van een Duitse vereniging voor baksteengotiek (*Europäischen Route der Backsteingotik*). Er is geprobeerd een zo representatief mogelijke verdeling te creëren, uiteraard is dit maar tot een zeker niveau mogelijk.

Wat opvallend is, is dat naar mate je dichter bij het centrumgebied van de Hanze komt, er meer kenmerkende architectuur te vinden is. Hierdoor zijn in het centrumgebied veel burgerhuizen aanwezig, waar je die bijvoorbeeld in Nederland niet meer vindt. In Nederland zijn stadhuizen nog intact of goed gedocumenteerd, waardoor deze bruikbaar zijn. In het oosten is er minder herkenbare architectuur te vinden, hier gaat het slechts om delen van de gevel.

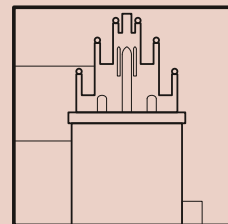
Voorbeeldgebouwen

Hieronder staan alle gebouwen beschreven, gesorteerd van west naar oost. Vaak is er geen exact bouwjaar bekend.

1. **Stadhuis van Doesburg:** dit meest westelijk gebruikte gebouw stamt uit de eerste helft van de 14e eeuw, Doesburg is een Hanzestad. De specifieke gevel is aan de achterzijde van het stadhuis (Alberts, 1969), waar karakteristieke Hanzearchitectuur, in de vorm van blinde spitsboogramen en trapgevels met een dilatatie per trede, te vinden is.

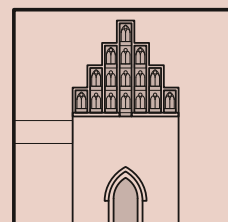
2. **Raad- en Wijnhuis te Groningen:** dit in 1774 gesloopte stadhuis van Groningen is gebouwd in de 15e eeuw, met het specifieke geveldeel uit 1443 (Knol & Brand, 2009). De trapgevel bevat blinde spitsboogramen, met een pinakel per trede. In Groningen is relatief weinig Hanzearchitectuur overgebleven, dit kan ermee te maken hebben dat de stad een belangrijke positie had in de Republiek.

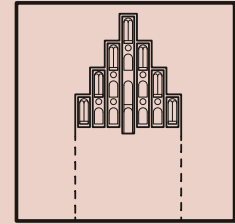
3. **Speckhan'sches Haus te Bremen:** dit in 1828 gesloopte pand in Bremen, Duitsland is gebouwd in de tweede helft van de 15e eeuw (Meckseper, 1982). Het is een vrij fors uitgevoerde trapgevel, met geen extra vormen bij de trappen. Er zijn karakteristieke spitsboogvormen in de gevel verwerkt, hierbij is er een sterk reliëf te zien. De voordeur heeft een diep uitgevoerde spitsboog.

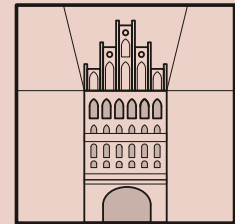
4. **Kalandhaus te Lüneburg:** dit in 1481 gebouwde huis had een oorspronkelijke functie als onderkomen van het Kalandbroederschap, die omkeek naar de armen (Europäische Route der Backsteingotik, 2017). Net zoals in Bremen is hier een simpele trapgevel te vinden, met de spitsbogen eronder verwerkt, de voordeur is ook een diepe spitsboog. Het gebouw heeft twee verschillende kleuren bakstenen en bevat ook drie christelijke standbeelden.

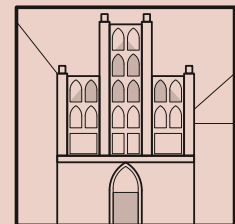
5. **Am Sande 46 te Lüneburg:** het tweede voorbeeld uit Lüneburg heeft een onbekend bouwjaar, maar gezien de spitsboogvormen romaans ogen, is de verwachting dat dit eerder vroeger dan later is. Een opmerkelijk verschil ten opzichte van de eerste opgesomde gevels bevat deze gevel grote delen aan wit pleisterwerk. Verder zijn de weer simpel uitgevoerde trapgevels, met complexere gevelafwerking te zien.

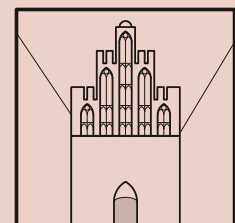
6. **Holstentor te Lübeck:** ditmaal een stadspoort uit 1464 (Meckseper, 1982), waarbij er wordt gekeken naar het centrale deel. In dit centrale deel is weer de trapgevel te zien, met blinde spitsboogramen in het bovenste deel. Hierbij valt op dat er kleine pinakelachtige vormen op de hoek van iedere trede staat.

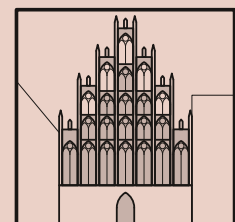
7. **Alter Schwede te Wismar:** een markant uitgevoerd burgerhuis aan de marktplaats uit de tweede helft van de 14e eeuw (Schildhauer, 1985), met een trapgevel met “slechts” twee lagen. Hierbij is de gevel afgebakend met vier pilasters welke zijn getopt met een simpele pinakel. De drie delen hiertussen hebben elk twee kolommen aan deels blinde spitsboogramen. Ook hier is een diepe spitsboogvoordeur te herkennen.

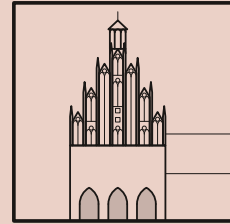
8. **Haus Kröpeliners Straße 82 te Rostock:** een laatgotisch pand in het oostelijke centrumgebied van de Hanze (Europäische Route der Backsteingotik, 2020a). De gevel bestaat uit lagen van geflazuurde en ongeflazuurde bakstenen en bevat stenen met ornamenten. Verder is de trapgevel weer te herkennen, met onder iedere trede een spitsboog. Opvallend is de lichter uitgevoerde spitsboog van de voordeur.

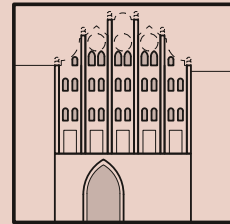
9. **Platz der Freundschaft (Marktplatz) 11 te Greifswald:** een opvallend sterker geornamenteerde trapgevel uit de eerste helft van de 15e eeuw (Schildhauer, 1985), met onder iedere trede een kolom aan spitsbogenramen, er zijn meerdere rijen waarbij sommige ramen functioneel zijn en andere blind. Ook hier is weer een sterk aanwezige spitsboogvorm bij de voordeur te herkennen.

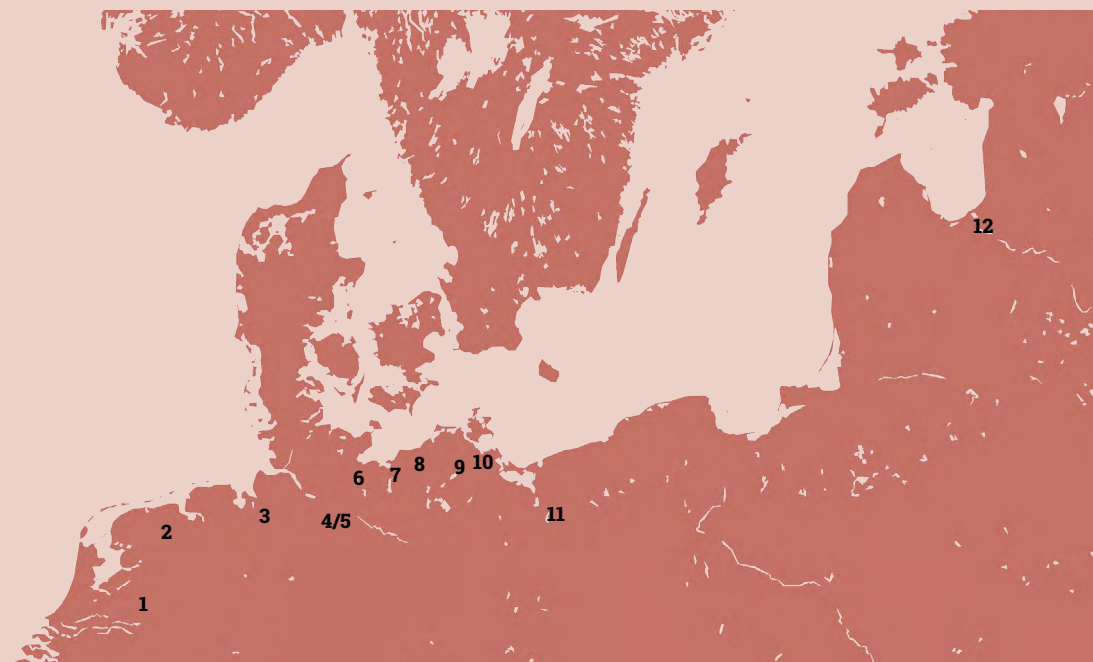
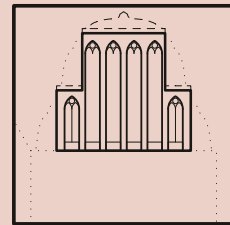
10. Rathaus Grimmen: dit stadhuis is gebouwd rond 1400 en is nog functioneel (Stadt Grimmen, z.d.). De trapgevel is hier uitgevoerd met kleine driehoekjes aan de bovenkant van iedere trede. Tevens heeft iedere trede op de hoek een pinakel. Boven op de gevel is een klein torentje. Door de publieke functie van het gebouw, is aan de onderzijde niet één spitsboogvorm voor de entree, maar zijn er drie.

11. Haus zum Protzen te Stargard: een pand net over de grens in Polen. Het allerbovenste deel komt uit de 16e eeuw en kan worden genegeerd, de rest uit de eerste helft van de 14e eeuw (Meckseper, 1982). Mede hierdoor is er geen trapgevel, maar een eerder barokke gevelvorm te herkennen. Wel zijn de kolommen aan spitsbogen en de aanwezige spitsboogvoordeur te zien.

12. Zwarthoofdenhuis te Riga: het huidige gebouw is een reconstructie uit 1999, nadat het oorspronkelijke gebouw in de tweede wereldoorlog onherstelbaar is beschadigd (LIAA, z.d.). Het oorspronkelijke gebouw komt uit 1334 als onderdeel van het stadhuiscomplex (House of the Black Heads, z.d.). Er zijn latere aanpassingen en toevoegingen gedaan in barokstijl, toch is er een duidelijke invloed van de Hanze te zien in het rechter bouwdeel in de vorm van de blinde spitsboogramen.

Als de voorbeeldgebouwen op tijd worden gesorteerd zijn er geen veranderingen te vinden, dit wordt ook door Pfefferkorn (1984) bevestigd. De eerdere gebouwen kunnen evengoed versierd zijn als nieuwere gebouwen. Een verklaring hiervoor kan zijn dat bouwstijlen zich in de middeleeuwen langzaam verspreiden en zo de tijdsas in onbruik raakt. Een andere verklaring zou kunnen zijn dat de stijl verzadigd was en niet uitgebreid kon worden, zeker niet op zo'n kleine schaal als een woongebouw. Om uit te zoeken of er wellicht wel veranderingen over tijd is, zouden voorbeelden uit één specifieke regio of zelfs stad moeten worden gebruikt, maar dit maakt het onderzoek bijzonder specifiek en er zijn niet genoeg voorbeelden te vinden binnen één gebied.

*Markt 11 in Greifswald
(Schneider, 2011).*

Het Zwarthoofdenhuis is na de oorlog één-op-één gereconstrueerd (Vinogradova, 2015).

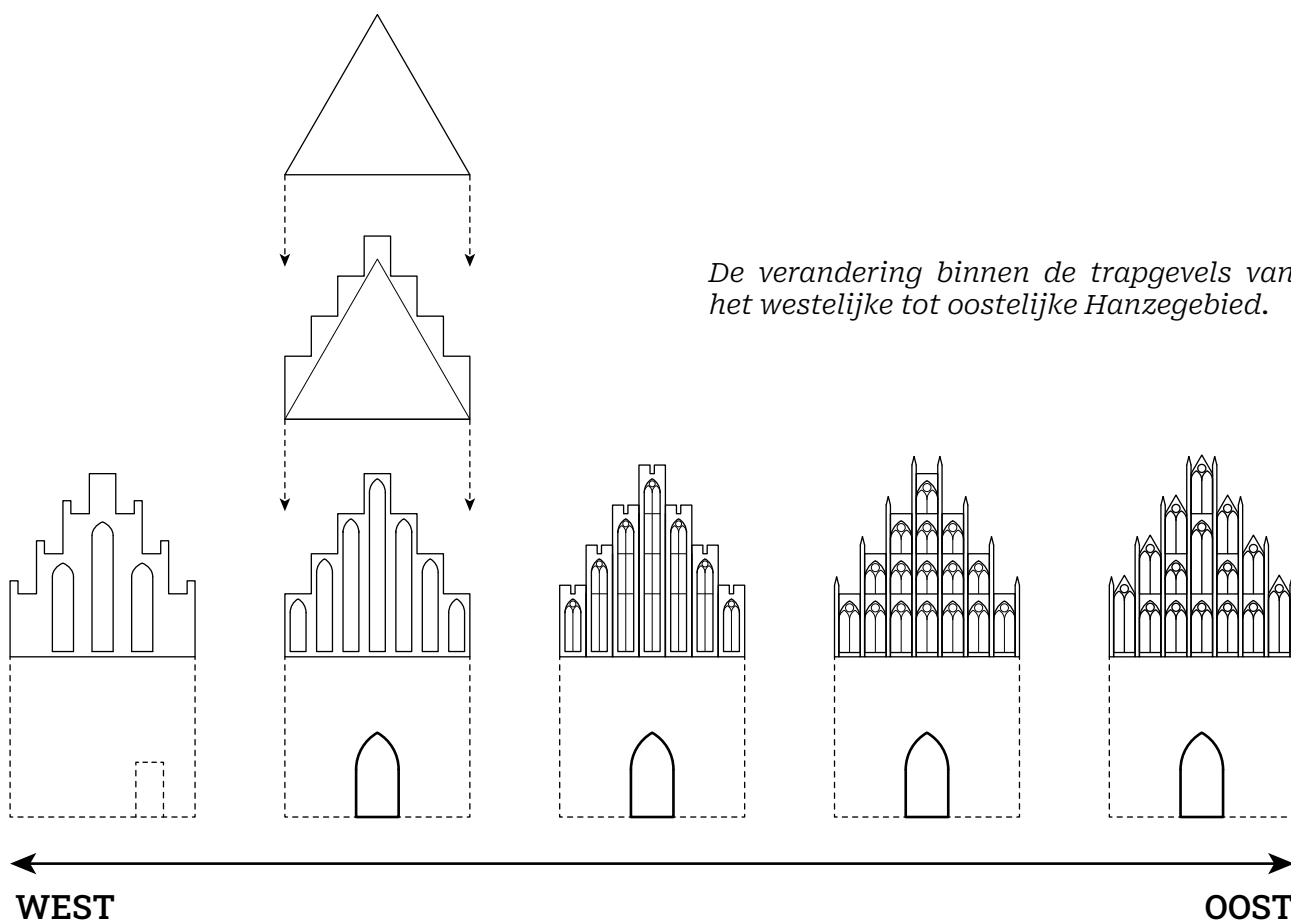
Als de voorbeeldgebouwen over een geografische as (west-oost) worden gelegd, komen er echter wel trends naar voren, ditmaal anders dan Pfefferkorn (1984) benoemd. Wat hierin opvalt is dat de gebouwen van west naar oost steeds meer ornamenten hebben.

De voorbeelden binnen Nederland zijn sober uitgevoerd in vergelijking met de voorbeelden in het oosten van het onderzoeksgebied. Zo hebben ze in Nederland vaak een middeleeuws ogende uitstraling, in een stijl die gelijkenis toont met gebouwen uit dezelfde tijd in de overige delen van het land. Een verschil met het lokale is wel dat de spitsbogen in de gevel in herkenbare Hanzevorm terugkomen.

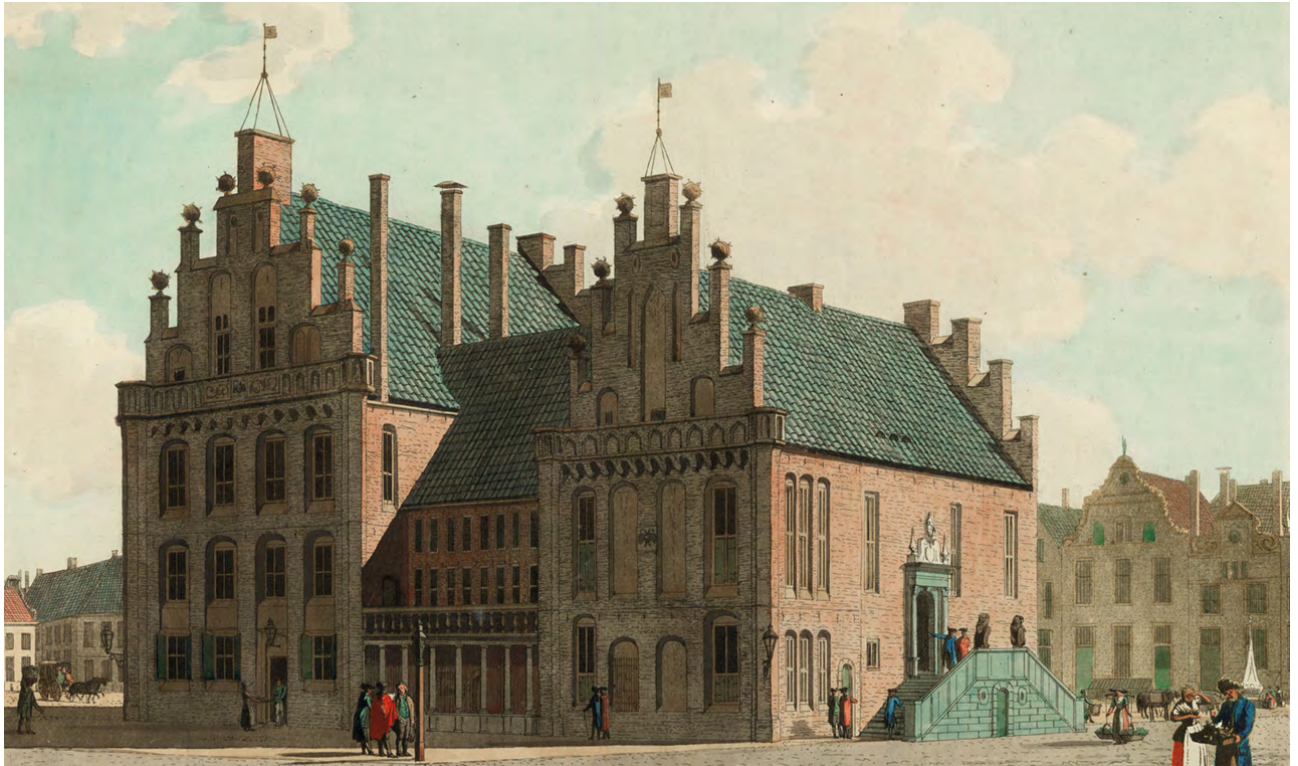
Verder richting het oosten, in Bremen en Lüneburg komen er al meer ornamenten naar voren. Maar, het komt vaak niet verder dan een wat duidelijker reliëf

van de spitsboogvormen in de gevels. De trapgevels zijn nog steeds zeer sober uitgevoerd.

Nog verder richting het oosten, in Pommeren, wat tegenwoordig Mecklenburg-Vorpommern en noordwest Polen is, begin je veel gecompliceerdere en geornamenteerde gevels te zien. Er zijn duidelijke gotische patronen in de gevels te herkennen, met verschillende kleurvlakken in de gevel. De ramen zijn niet maar één spitsboogvorm, maar bevatten ook tussenstijlen en ornamenten. De bovenkant van de gevel is vaak gekroond met een grote hoeveelheid aan pinakels, soms met extra kleine driehoekvormen ertussenin. Een theorie waarom dit zo is kan liggen aan de nabijheid van het koninkrijk Polen, waar dit gebied oorspronkelijk deel van uitmaakte voor de Duitse "oostkolonisatie" (Meckseper, 1982).

Raad- en Wijnhuis te Groningen, voor de sloop van 1773 (Knol & Brand, 2009).

Een probleem dat zich voordoet met dit type gevel is het gebrek aan informatie over de gebouwen. Veel van de huizen zijn verspreid over vele verschillende steden, waar ze ook slechts sporadisch nog voorkomen. Er mag dan wel een groot aantal van dit soort gevels bestaan, per stad zijn dit veel minder. Dit heeft er mee te maken dat men huizen in de Hanzetijd vaak nog, soms deels, met hout bouwden (Schildhauer, 1985). De gebouwen die tegenwoordig nog overeind staan zijn ook de betere voorbeelden die zijn gebouwd. De Gouden Eeuw heeft in Nederland waarschijnlijk veel van dit soort huizen laten verdwijnen ten goede van renaissancehuizen, maar ook in andere delen van het Hanzegebied is plausibel dat dit is gebeurd. De burgers willen immers meedoen met de laatste trends, en een verouderd huis hoort daar niet bij.

Haus Kröpelin in Straße 82 te Rostock (Savin, 2018).

Kerken

Hoewel de Hanze geen kerkelijk verbond was, waren kerken ook een belangrijke manier om macht te tonen. Kerken hadden en hebben vaak een centrale plaats in de stad en zijn een herkenningspunt.

Het wordt echter lastiger om de Hanzeaspecten van de baksteengotiek te benoemen, dit omdat de Hanze hun gebied deelden met de Duitse Orde, welke wel een kerkelijk verbond was. Ook stonden sommige steden, zoals Gdansk (Keyser & Bahr, 1972), eerst onder de macht van deze orde, voordat ze een Hanzestad werden. Het is dan ook veilig om te zeggen dat er een dusdanig grote uitwisseling tussen de twee machten is geweest, dat ze veel

aspecten in de architectuur delen.

Anders dan de overige archetypische elementen die in deze tekst worden beschreven worden kerken vaak over periodes van meerdere honderden jaren neergezet. Het is van belang om te weten welke aspecten uit welke tijd komen. Dit wordt zoveel mogelijk uitgelicht.

Er wordt alleen naar het exterieur en de vorm van de kerken gekeken, dit om het onderzoek in te perken. Verder wordt er enkel gekeken naar kerken in Hanzesteden. De aspecten die eventueel gedeeld worden met steden van de Duitse Orde worden niet verder toegelicht.

De Marienkirche in Lübeck van achteren (Europäische Route der Backsteingotik, 2020c).

Voorbeeldgebouwen

Hieronder staan alle gebouwen beschreven, gesorteerd van west naar oost. De bouwtijd spant vaak over meerdere eeuwen en is soms niet precies duidelijk.

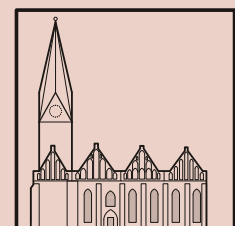
1. **Bovenkerk te Kampen:** met de bouw van de kerk is waarschijnlijk voor het jaar 1227 begonnen. Het gotische bouwwerk dat er tegenwoordig staat komt waarschijnlijk uit eind 13e eeuw. De kerk heeft een kruisvorm met een enkele westtoren. Het gebouw is uit bak- en zandsteen opgetrokken (Bovenkerk Kampen, 2021).

2. **Martinikerk te Groningen:** in deze hallenkerk zijn veel verschillende elementen uit verschillende tijden te herkennen. Met de bouw is in 1220 gestart, maar met latere verbouwingen zijn ook weer delen verloren gegaan. Midden 15e eeuw had de kerk het grootste deel van zijn huidige gestalte (Martinikerk Groningen, z.d.). De huidige opbouw van de hallen is in de jaren '60 herbouwd (Eikelboom, 1966), nadat deze eerder verloren was gegaan. Op oude tekeningen (en op huidige foto's) zijn boven de hallen de karakteristieke Hanzespitsbogen te zien (Reinders et al., 1688).

3. **St. Martinikirche te Bremen:** de huidige hallenkerk is een vervanging van een basiliek die op deze plek stond tot het jaar 1384. De desbetreffende toren komt uit het begin van de 13e eeuw en is dus ouder dan een groot deel van de kerk (St. Martini Gemeinde, z.d.).

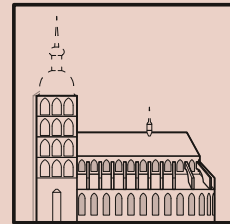
4. **Hauptkirche St. Petri te Hamburg:** deze hallenkerk is de oudste nog bestaande kerk van Hamburg. De bouw is omstreeks 1310 tot 1320 gestart. De eerste steen van de toren werd in 1342 gelegd. De bouw was in 1418 compleet. Bij de brand van 1842 is het gebouw zwaar beschadigd geraakt en is de kerk met aanpassingen (in dezelfde stijl) herbouwd (Hauptkirche St. Petri, 2020).

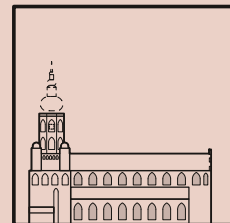
5. **Marienkirche te Lübeck:** de bouw van de basiliek is omstreeks de start van de 13e eeuw gestart. Het huidige kerkschema is uit Frankrijk overgenomen en in 1260 voltrokken. De kerk heeft twee (blokkige) westtorens, geen dwarsschip en bevat elementen uit de Franse, Engelse en Nederlandse gotiek (Meckseper, 1982).

6. **St. Nikolai te Stralsund:** de bouw van deze basiliek is voor 1270 gestart. De kerk heeft een schema die hoogstwaarschijnlijk is overgenomen vanuit Lübeck, tezamen met de dubbele torens (Pfefferkorn, 1984).

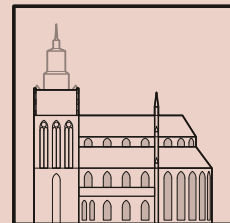
7. **St. Nikolai te Greifswald:** ook deze basiliek toont grote gelijkenissen met de Marienkirche in Lübeck. De bouw is tussen 1250 en 1270 gestart (Pfefferkorn, 1984). De torenspits is in barokstijl gebouwd en dateert om die reden van na de Hanzetijd.

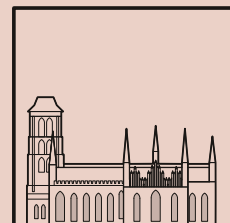
8. **Jacobuskathedraal te Szczecin (Stettin):** de huidige kerk is tussen 1370 en 1503 gebouwd, met de westtoren als laatste bouwdeel (Europäische Route der Backsteingotik, 2020b). De kerk is een dwarsschiploze basiliek.

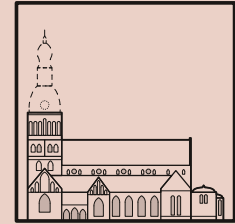
9. **Mariakerk te Stargard:** met de bouw van deze basiliek werd in 1292 gestart. De torens komen uit de tweede helft van de 14e eeuw, de grijze torentop is in een afwijkende barokstijl op een later moment gebouwd (Parafia Stargard, z.d.).

10. **Mariakerk te Gdąnsk:** de bouw is in 1271 gestart, maar met de bouw van de huidige basiliek is omstreeks 1343 gestart. Dit was nog niet in de tijd dat de stad in de Hanze zat, maar er was wel een grote mate van uitwisseling (Keyser & Bahr, 1972).

11. Dom van Riga: op 25 juli 1211 is de eerste hoeksteen van de kathedraal gelegd. De kerk was eerst een hallenkerk, maar in het begin van de 15e eeuw is het omgebouwd tot een basiliek. De torenspits komt uit 1595, nadat de vorige in een brand verloren was gegaan (Investment and Tourism agency of Riga, z.d.).

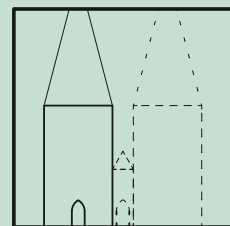
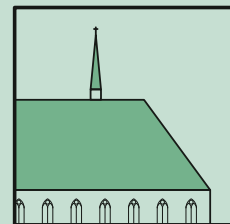
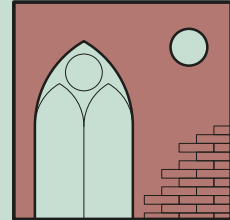
Er lijken lichte nuanceverschillen in de kerken te zitten, als men kijkt naar de locaties van de gebouwen. De Nederlandse voorbeelden springen er echter in uit: ze hebben weinig overeenkomsten met de andere Hanzekerken. In de Kampense Bovenkerk is er bijvoorbeeld geen enkele noemenswaardige overeenkomst te vinden, hoogstens met wat fantasie heeft de toren die dezelfde blokkige vorm als oostelijkere voorbeelden; dit lijkt echter vergezocht. In Groningen is de vorm van de kerk niet in overeenstemming met die van de rest van de Hanzesteden. Het doet eerder denken aan de Nieuwe Kerk

in Delft, met haar verhoogde koor. Wel is er bij de hallen een Hanzedetail te zien: er zijn puntgevels met spitsboogvormen te zien, welke doen denken aan de boven uitgelichte trapgevels. Dit element is bijvoorbeeld ook in Bremen te zien.

Bij de overige kerken is er tot in zekere mate eenzelfde patroon te vinden in als bij de trapgevels. In het westen zijn er simpelere vormen te vinden, terwijl in het oosten sterke geornamenteerde gebouwen te vinden zijn. Zo oogt de Marienkirche in Lübeck ‘zuiver’ terwijl de Mariakerk in Gdansk allerlei ornamenten heeft.

Een aantal elementen zijn voor bijna alle niet-Nederlandse kerken van toepassing:

- Het gebruik van **rode of bruine bakstenen**, bijna altijd met witgepleisterde gotiekdetails erin verwerkt.
- **Koperen daken** komen in bijna iedere kerk voor, soms vaker dan anders.
- **Overwegend grote westtorens**: ze zijn verhoudingsgewijs groot in vergelijking met de kerk waar ze bij staan en zijn breed in verhouding met de hoogte. In het merendeel van de gevallen is de basisvorm van de toren een simpel blok, met alleen maar reliëf en geen inspringingen. Ze zijn bijna altijd gelaagd, maar vaak zonder in te springen. In het westelijke gebied zijn te torens relatief simpel, met enkele (functionele) vensters, terwijl in het oosten een rijk spel van blinde en functionele (spitsboog)vensters te zien is. De blinde delen zijn altijd aan de binnenzijde met wit pleisterwerk afgewerkt.

De St. Martinikirche in Bremen (Bremische Evangelische Kirche, 2021).

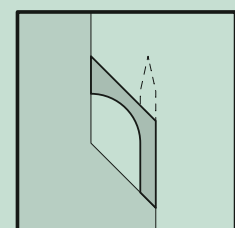
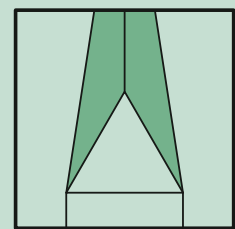

Het koor van St. Nikolai-kirche in Stralsund (Europäische Route der Backsteingotik, 2020d).

Er is geen eenduidige lijn in de keuze van gebouwsoort. Er zijn **hallenkerken** en **basilieken**, of soms ook mengelmoes van beiden, te vinden. Wel lijkt de basiliek de overhand te hebben.

De volgende aspecten komen slechts bij een deel van de kerken voor:

- **De achtkantige spits: Bremen, Hamburg en Lübeck.** Deze torenvorm doet denken aan romaanse kerken, wel zijn ze een stuk hoger en slanker uitgevoerd. Ze lijken alleen in het west- en centrumgebied voor te komen.
- **Steunberen zonder pinakels: Lübeck en Stralsund.** Steunberen komen niet vaak voor in de Hanzekerken en als ze al voorkomen zijn het zwaar versimpelde versies van de exemplaren die bij kathedralen in Frankrijk te vinden zijn.

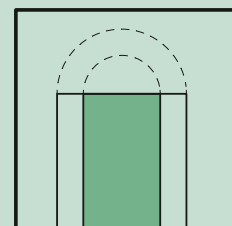
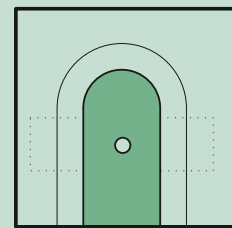

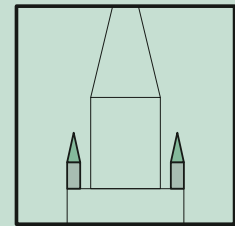
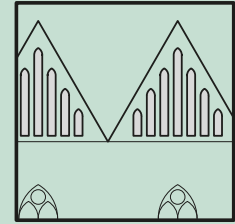

De Dom van Riga. De torenspits en barokgevel boven de plaats van het koor zijn latere aanpassingen aan het gebouw (eigen foto).

- **Dwarsschiploze basiliek: Hamburg, Lübeck, Stralsund, Greifswald, Szczecin, Stargard en Riga.** Waarom er vrij consequent is gekozen geen dwarschip te bouwen, is niet duidelijk. Gdansk is de enige kerk die wel een basiliek met dwarschip bevat. Bij de Marienkirche van Lübeck is als eerste deze bouwwijze te zien. Het zou heel goed kunnen dat door de voorbeeldfunctie van de stad deze bouwvorm daarom ook in de andere Hanzesteden is overgenomen.
- **Koorloze kerk: Hamburg, Greifswald en Riga.** Schildhauer (1985) omschrijft een trend binnen de Hanzesteden, waar er geen onderscheid tussen de geestelijken en de leken werd gemaakt. “Alle gelovigen zijn gelijk.” Hierdoor hebben bepaalde kerken in het Hanzegebied geen koor, het zou de geestelijken te veel een eigen ruimte geven.

- **Puntgevel met Hanzeornamenten: Groningen, Bremen en Gdąnsk.** Door de verspreiding van dit element is het niet aannemelijk dat het een architectonisch element is dat speciaal voor de kerken is bedacht. Het lijkt eerder een variant op de eerder benoemde trapgevels met spitsboogvormen, die naar de kerken is gekopieerd.
- **Westtoren met vier hoekpinakels: Greifswald, Szczecin, en Stargard.** Een lokaal verschijnsel dat in het midden-oostelijke deel van het Hanzegebied opduikt. Het lijkt alsof men de blokvorm van de kerktorens in bijvoorbeeld Lübeck en Stralsund heeft willen uitbreiden, door de blok naar boven toe verder op te bouwen en vervolgens op iedere hoek een pinakel te plaatsen. De pinakels hebben waarschijnlijk ook een constructieve functie.

Mariakerk te Gdąnsk (Gyddanyzc, 2018).

Anders dan bij de Franse gotiek lijkt het er niet op dat er een eenheid tussen de kerken werd gestreefd. Men probeerde niet een nog perfectere versie van de gotiek op te zetten. Aannemelijk is dat dit één-op-één te maken heeft met de grote mate van onafhankelijkheid van de Hanzesteden. Er was uiteraard een uitwisseling, waardoor de bovengenoemde elementen hebben kunnen ontstaan, maar tegelijkertijd willen de steden ook een eigen identiteit uitdragen. Hierdoor ontstaat er een rijke collectie aan verschillende kerkgebouwen die ieder hebben “gesnoept” uit een collectie aan architectonische elementen om zo een eigen kerkgebouw te maken.

De Martinikerk in Groningen voor de “vertimmering van 1688” (Reinders et al., 1688).

Martinikerk in Groningen, bij een renovatie in de jaren 1960 is het oude gevelbeeld hersteld (Hardscarf, 2019).

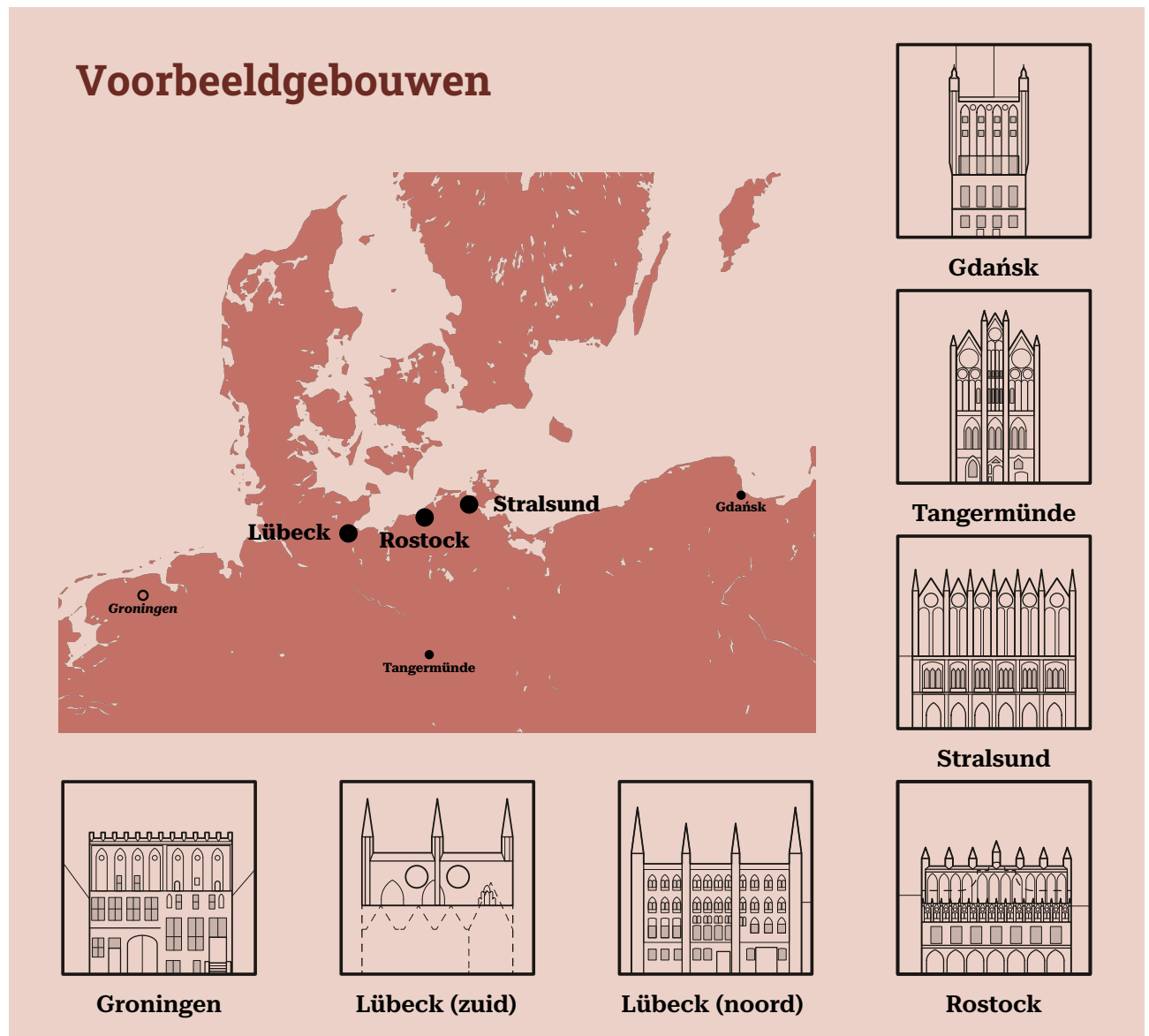
Praalgevels

De gotische praalgevel, ook wel 'schouwgevel', is een architectonisch element dat veelal is gebruikt bij stadhuizen, de eerste is gebouwd bij die van Lübeck. Volgens Schildhauer (1985) was het stadhuis van Lübeck de grootste invloed binnen de baksteenarchitectuur.

Een opvallend kenmerk van deze gevel is het gebrek aan gebouw achter de wand: je kunt de lucht door de gevel heen zien. Dit alles terwijl het formaat van deze gevels eerder suggereert dat hier een functie achter zit. Waarom dit soort gevels

zijn gebouwd is niet volledig duidelijk. De gevel is niet gemaakt met een constructief doeleinde, het is bedoeld om macht en rijkdom uit te stralen (Pfefferkorn, 1984).

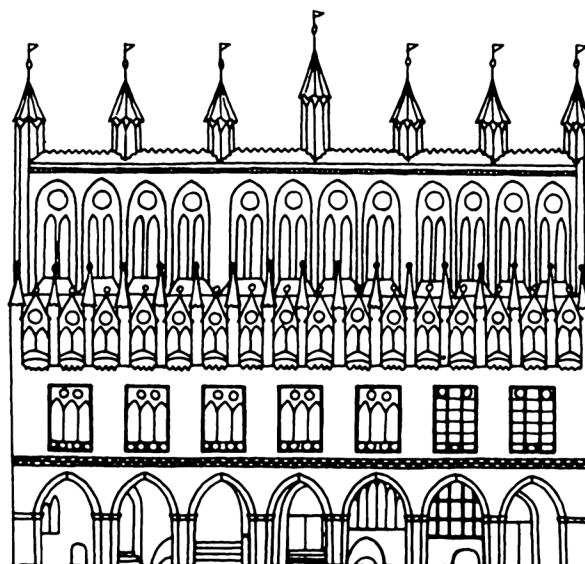
Qua materialisering lijkt deze gevel erg veel op de overige Hanzearchitectuur: er zijn roodkleurige bakstenen en koperen daken. Al is dat laatste niet consequent doorgevoerd, vaak genoeg is er ook een ander dakmateriaal. Of dit oorspronkelijk zo is bedacht, of dat het later is veranderd, is onduidelijk. Het is soms op één gebouw op verschillende plaatsen anders.

In Lübeck werd de eerste praalgevel in 1251 en een tweede, aan de andere kant rond 1350 gebouwd (Pfefferkorn, 1984). Het machtsvertoon wordt extra versterkt door het architectonische samenspel met de Marienkirche op de achtergrond. Voor deze gevel is in een latere (post-gotische) periode een barokke voorbouw neergezet, wat de op dat moment inmiddels verouderde baksteengevel tot in zekere mate moest maskeren. In het Lübeckse stadhuis is een evolutie van dit geveltype te vinden. Waar de zuidgevel (aan de kant van het marktplein) nog een vrij simpele verschijning heeft, is dit in de 100 jaar later gebouwde noordgevel al een heel stuk complexer. Waar de eerstgenoemde 3 pinakels heeft, enkele spitsbogen en twee grote cirkelvormige gaten, heeft de nieuwere gevel 4 pinakels en een veel grotere hoeveelheid aan spitsboogramen.

Het archetype werd vanwege de centrumfunctie van Lübeck meermaals in andere Hanzesteden nagebootst. Twee belangrijke voorbeelden daarvan zijn Rostock en Stralsund (Schildhauer, 1985). In onder andere Tangermünde en Szczecin (Stettin) zijn of waren soortgelijke, kleiner uitgevoerde, gevels te vinden.

In Rostock is later, net zoals in Lübeck, voor de gevel een barokke voorbouw neergezet, deze blokeert het zicht op de gotische gevel grotendeels, maar de top is nog wel zichtbaar. De gotische gevel is in verschillende delen gebouwd. In 1350 werd gestart met het ombouwen van de middeleeuwse trapgevel naar de gotiek. Rond 1500 was de bouw gereed. Er is een evolutie te zien, waar men eerst nog van plan was om vier pinakels te gebruiken, zijn dit later zeven geworden. De gevel is uiteindelijk symmetrisch geworden, met een hogere pinakel in het midden (Meckseper, 1982), dit en de uitgebreidere hoeveelheid ornamenten staat in contrast met Lübeck.

Het stadhuis voor de bouw van de het barokfront (Meckseper, 1982).

Stadhuis van Rostock in huidige staat (Rogowski, 2012).

Noordgevel van Stadhuis van Lübeck, met ander bouwdeel van het stadhuis (Uli, 2008).

Het stadhuis van Stralsund; St. Nikolaikerkerk op de achtergrond (Bahnfreund, 2019)

In Stralsund is de volledige gevel nog zichtbaar vanaf straatniveau. De gevel is in 1320 gebouwd naar voorbeeld van Lübeck (QM3 UG, z.d.). Dit wordt versterkt door de aanwezigheid van de kerk, welke op nagenoeg dezelfde manier achter de gevel is geplaatst als in Lübeck. De opbouw van de gotische kerken is goed zichtbaar en zelfs netter overgenomen als in Lübeck en Rostock, met de kolommen ieder onder een pinakel. Een ander verschil is de toevoeging van een roosraam met driehoekvorm in het allerbovenste deel van de gevel. Het lijkt erop dat men de gevel in Lübeck wilde overtreffen.

In het oosten, in Gdańsk, is ook een versie van de gevelsoort te vinden. De specifieke gevel komt uit het eind van de 15e eeuw, maar heeft later nog aanpassingen gezien van extra ornamenten. Zij het dat deze in de tijd is gebouwd dat de stad nog onder de macht van de Duitse Orde stond, kan hier wel een verband worden getrokken. De stad was immers belangrijk en had veel culturele uitwisseling met andere Noord-Duitse steden (Keyser & Bahr, 1972). De gevel staat net zoals de andere praalgevels los, maar is wel een stuk korter en een minder prominent deel van het gebouw. In de gevel zijn de spitsboogvormen te herkennen, op de bovenhoeken van de gevel staan twee spitsen die doen denken aan de pinakels van de eerdergenoemde gevels.

Een opmerkelijk uitwaaiertje van de gevelsoort heeft gestaan in Groningen: het Huis met de Dertien Tempels. Het bouwjaar is onbekend, maar duidelijk is wel dat het is gebouwd in de Hanzetijd van de stad. Het gebouw bestaat nog, maar de gevel is verloren gegaan in 1711 (Knol & Brand, 2009). Het is niet duidelijk wat de functie was van het gebouw, maar waarschijnlijk was het een herenhuis. Het bovenste deel van de gevel refereert duidelijk naar de praalgevels van de Noord-Duitse Hanzesteden. Waar de

Huis met de Dertien Tempels te Groningen (Bueninck & Collenius, 1890–1933)

onderzijde weinig vergelijking toont, zijn boven de spitsboogramen, vlakke top en pinakels te zien. Men kan door de gaten in de spitsbogen de lucht zien, de gevel was dus ter versiering. Het geheel is een heel stuk soberder uitgevoerd dan bij de voorgaand genoemde stadhuizen. Dit is ook logisch gezien het niet-publieke karakter van het gebouw.

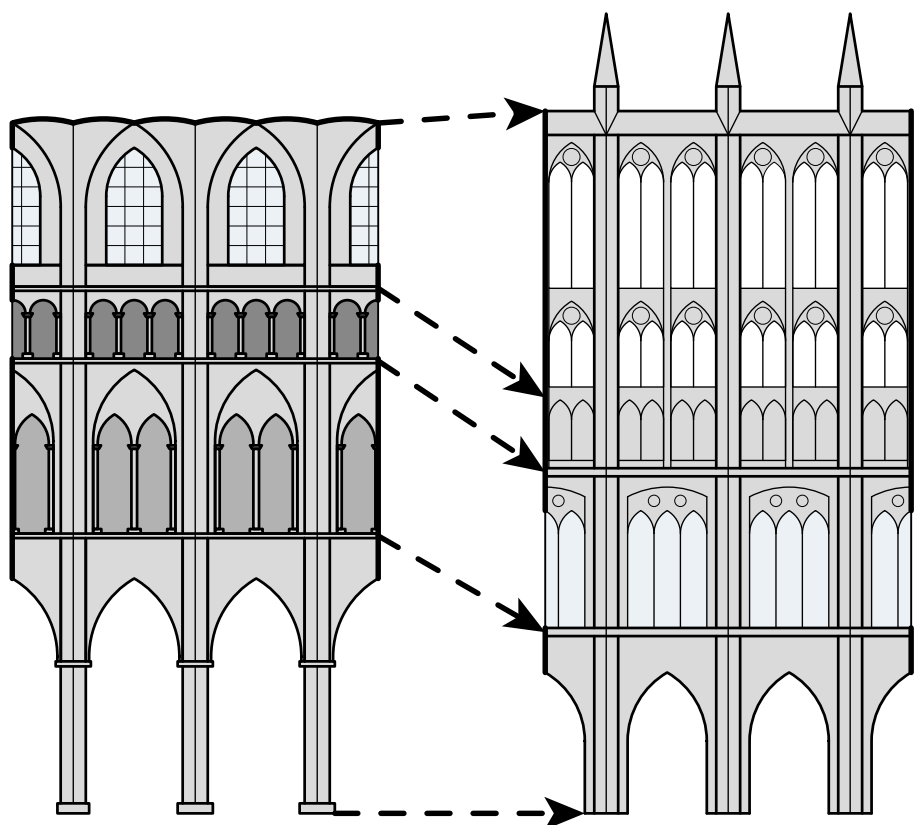
De praalgevel komt bijna exclusief voor bij stadhuizen. De Hanze gebruikten dit geveltype om civiele macht uit te stralen. Om deze reden is de verspreiding van het geveltype ook over het algemeen beperkt gebleven tot een paar gebouwen, welke wel bijna allemaal een belangrijke plaats in de stad hadden. Schildhauer (1985) benoemt ook dat het geveltype uiteindelijk ook een invloed is geweest in andere delen van Duitsland, zo waren er in Keulen en Frankfurt (ook vrije steden) op deze soort gebaseerde gevels te vinden in de respectievelijke stadhuizen. Wel is hier de vlakke top veelal losgelaten en voor een trapvorm gekozen.

Het lijkt erop dat men de opbouw van gotische kerken heeft overgenomen, specifiek van de kathedraal van Laon,

welke een galerij én een triforium heeft. De structuur is vervolgens naar het exterieur verschoven. Zo is onderaan, op de plaats waar de entree is, een arcade te herkennen. Een niveau hoger een afwijkende rij vensters, als equivalent van de galerij, welke vaak functioneel zijn. Het bovenste deel heeft vaak nog een rij blinde ramen aan de onderkant, welke in de plaats van de triforium zit. Bovenaan, op de plaats van de lichtbeuk, is een rij openingen, die verder geen functie hebben. Een verklaring voor deze gelijkens zou kunnen zijn, dat in de Hanzesteden de civiele macht een belangrijke maatschappelijke rol vervulde, waar dit in Frankrijk de religieuze macht was.

Als de gevels met elkaar worden vergeleken is er nogmaals geen verband over de tijd te zien, alleen de eerste gevel van deze soort in Lübeck is aanmerkelijk simpeler en “lomper” dan de rest, maar daarna is er geen verschil over de tijd meer te herkennen. Het is ook lastig geografische verschillen te vinden. De gevel kwam zeer sporadisch voor en voornamelijk alleen in het centrumgebied van de Hanze. Wel lijkt er een stilistische volgorde te zijn, waarin de ornamenten worden toegevoegd. Deze zijn ogenschijnlijk willekeurig over het centrale Hanzegebied verspreid.

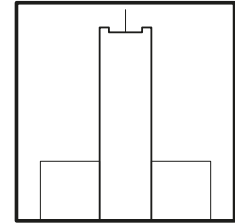
De opstand van de gotische kathedraal van Laon (links) in relatie met de Praalgevels van de Hanze (rechts).

Torens

Noemenswaardig afwijkende stadshuizen zijn die van Toruń (Thorn) en Gdańsk in het huidige Polen. In de regel waren de stadshuizen in het Heilige Roomse Rijk torenloos, zo ook in het Hanzegebied (Meckseper, 1982). De Hanze hadden een grote mate van handel met Vlaanderen (Schildhauer, 1985) en zo kwamen ze ook in aanmerking met de manier van bouwen in die regio. De grote toren zijn gebouwd

naar voorbeeld van het Brugse stadhuis (Meckseper, 1982). Het is dus niet zo dat de Hanze louter zelf een architectonische variant van de gotiek hebben “uitgevonden” en verspreid, ook binnen het stedenverbond werd soms gekopieerd uit andere delen van Europa.

Het rechtsstadsraadhuis in het Poolse Gdańsk heeft een toren en praalgevel (Delso, 2013).

Vergelijking

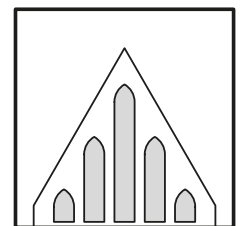
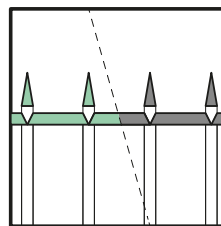
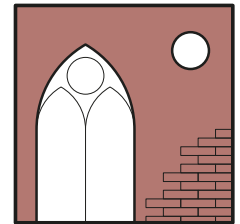
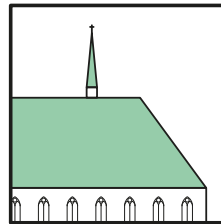
Universele overeenkomsten

Aan de hand van drie verschillende veelvoorkomende of belangrijke aspecten werd onderzocht wat de Hanzearchitectuur precies is en wat de verschillen op basis van tijd en locatie van bouwen zijn.

Het gebruik van baksteengotiek is een veelal Noord-Europees verschijnsel, maar de Hanze hebben er het meeste een eigen draai aan gegeven. Wat hierbij een logische verklaring is, is dat de hoogtijdagen van de Hanzearchitectuur samenviel met de verspreiding van de gotiek in Europa. Het is evident dat een rijk stedenverbond hier zoveel mogelijk pracht en praal uit probeert te halen.

Er lijken een aantal aspecten te zijn die overal in de Hanzegotiek voorkomen. Dit zijn soms elementen die rechtstreeks uit de Franse gotiek zijn overgenomen, zoals spitsbogen en een algehele verticaliteit in de architectuur. Andere aspecten komen alleen in bepaalde gebouwsoorten voor, vooral de kerken hebben hier een hand naar.

Een aspect dat uniek is voor de Hanzearchitectuur en vrijwel overal terug te vinden is, is het gebruik van de kleurencombinatie rood of bruin baksteen met witgepleisterde details. Er is een bepaald gotisch patroon als reliëf in de gevel van het gebouw verwerkt, waarbij de diepere delen van deze vorm wit zijn gemaakt. Hierbij moet worden gedacht aan spitsboog- of roosvenstervormen.

Ook het gebruik van koperen daken komt vaak terug in de publieke gebouwen van de Hanze.

De manier waarop dit reliëf in de gevel is geplaatst is ook karakteristiek voor de Hanze. Op blinde gevels zijn spitsboogvormen over de volledige hoogte van de gevel gemetseld. In het geval van trapgevels of driehoekvormen zal de spitsboog in het midden hoger zijn dan die verder aan de zijkant. Bij de praalgevels lopen ze egaal langs de volledige gevel. Deze spitsboogvormen geeft ook ruimte voor compartimentering van de gevel, dit kan worden versterkt door verticale baksteenrijen te laten uitsteken.

Verschillen over de tijd

Als wordt gekeken naar ontwikkelingen over de tijd, worden er maar weinig verschillen gevonden. Het lijkt erop dat er snel een evenwicht is gevonden voor de juiste hoeveelheid ornamenten en de vormtaal. Het is aannemelijk dat de gotiek is komen overwaaien vanuit andere delen van Europa, waar het zich oorspronkelijk heeft ontwikkeld. De Hanze heeft hierdoor een soort kant-en-klare bouwstijl gekregen, die ze zo konden overnemen. Het is hierbij interessant om te zien dat ze toch een eigen draai aan de stijl hebben gegeven, terwijl hier niet perse een ontwikkeling in heeft gezeten.

Lokale verschillen

Doorkijkend naar de lokale verschillen komen er wel interessante verschillen naar boven. Het is bekend dat Lübeck het centrum van de Hanze was. Hierdoor zijn in het geval van de kerken en de praalgevels startpunten in deze stad te herkennen. De dwarsschiploze basiliek is bij de Marienkirche gestart, om zich vervolgens over (voornamelijk het oosten) van het gebied te verspreiden. Hetzelfde kan worden gezegd van de praalgevels, deze zijn uitgevonden in Lübeck en verfijnd in de andere steden.

In de west-oostrichting is er over de gehele linie een belangrijke overgang te herkennen. In het westen had men de neiging de architectuur veel bescheidener te houden. Richting het oosten komen er veel meer details in de gebouwen, bijvoorbeeld in de vorm van sierlijke pinakels.

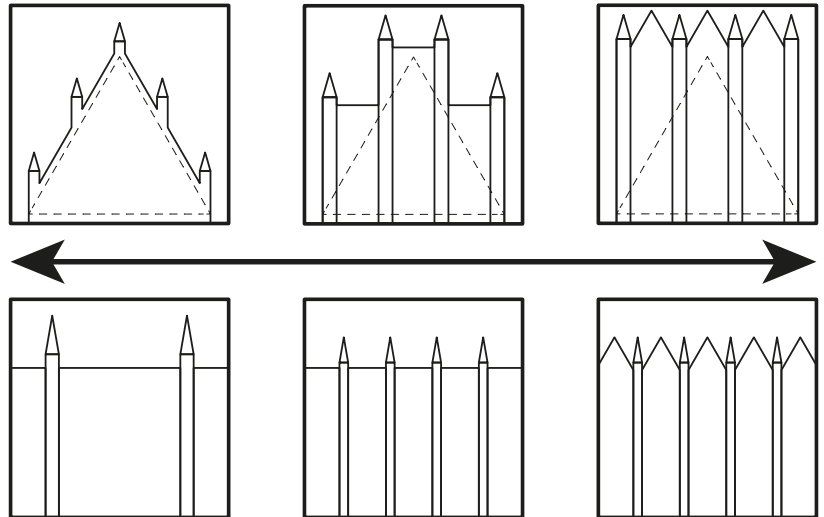

De Mariakerk in Stargard (Rynio, 2011).

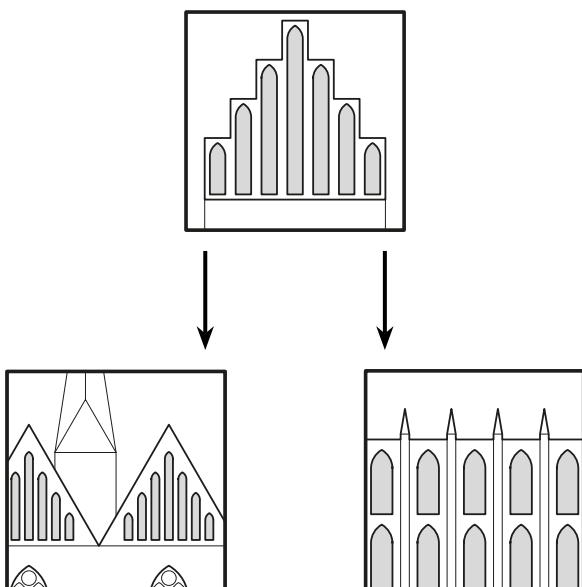
Het stadhuis van Doesburg (Alberts, 1969).

Stilistische vergelijkingen

Als de praalgevels naast de driehoekgevel met pinakels worden gelegd, is er iets interessants te zien. Het lijkt erop dat eenzelfde vormtaal is gebruikt, maar dan op verschillende basisvormen. In de simpelere vorm zullen er minder en enkel pinakels als duidelijk kenmerk zichtbaar zijn, terwijl bij de complexere gevels er veel meer pinakels te vinden zijn met kleine driehoekjes in de toppen van de tussencompartimenten. De meest complexe varianten zijn nagenoeg identiek aan elkaar. Het gebruik van dezelfde vormtaal in andere gebouwvormen is logisch.

Een ander element dat over verschillende soorten gevels voorbijkomt, is de driehoek met meerdere spitsboogvormen erin. Hierbij is het opvallend dat de spitsbogen allemaal aan de onderkant van de driehoek starten en zo hoog gaan als de gevel op die plek is. Bij de praalgevels is dit in mindere mate aanwezig. Het element is terug te vinden in allerlei gebouwen, zoals kerken, woonhuizen en stadhuizen. Dit lijkt ook het meest herkenbare element van de Hanzegotiek te zijn.

Conclusie

Dat de Hanze Lübeck als centrum hadden is terug te zien in alles. Het stadhuis en de Marienkirche zijn van grote invloed geweest op de rest van het gebied. In het westen is men vervolgens zuiniger met de hoeveelheid ornamenten omgegaan, terwijl men in het oosten juist rijkelijker versierde.

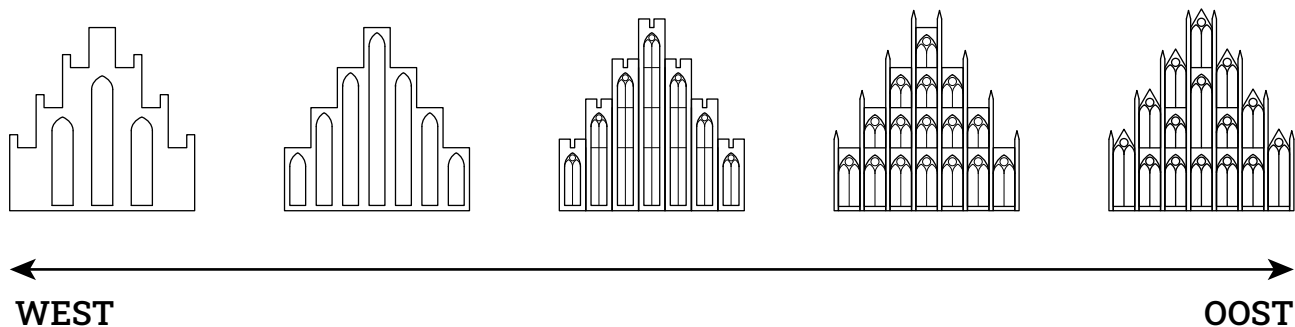
Een exacte reden voor dit geografische verschil (weinig west, veel oost) is niet in de literatuur terug te vinden. Sterker, zij benoemen dit verschil in zijn geheel niet. Het lijkt echter aannemelijk dat deze

verschillen te maken hebben met het culturele en ook de nabijheid van andere landen. Het zou goed kunnen dat de invloed van Polen op het oostelijke gebied heeft gezorgd voor een rijkere architectuur. Ook kan het zijn dat er wellicht in het westen een algehele cultuur leefde dat men niet te veel mag pronken, waardoor deze minder sierlijk is geworden.

Een andere plausibele verklaring heeft te maken met rijkdom: de Hanze kwam in eerste instantie op rondom het Oostzeegebied. Hier werd dan ook het

Het meest invloedrijke stadsbeeld van de Hanze: de markt in Lübeck (Hauttmann, 1880).

grootste deel van de rijkdom verdeeld. Dit zou terug te zien kunnen zijn in de gebouwen. In het westen was Vlaanderen zeer rijk, maar het gebied tussen de twee centra, namelijk het westelijk Hanzegebied, is deze rijkdom maar in mindere mate aangekomen. Het zou verklaren waarom de architectuur in de Nederlandse steden zo achterblijft op de oostelijke gebieden, echter verklaart het niet het verschil tussen Lübeck en het gebied ten oosten van die stad.

Het gebrek aan noemenswaardige Hanzearchitectuur in Nederland is opmerkelijk te noemen. De voorbeelden, die zijn gebruikt, zijn deels gesloopt. In de oostelijke gebieden was het niet nodig deze te gebruiken. De Nederlandse architectuur die is gebouwd is vaak ook nog soberder uitgegeven dan het overige westgebied van de Hanze. Het is niet met zekerheid te

Bovenkerk in Kampen (Smulders, 2006).

zeggen of de Hanzearchitectuur Nederland nooit goed heeft bereikt of dat er andere oorzaken aan de schaarste ten grondslag liggen.

Een verklaring zou de bovengenoemde reden van respectievelijke rijkdom en armoede kunnen zijn, dit lijkt echter niet een goede verklaring. Een andere verklaring zou kunnen zijn dat men ten tijde van de Hanze, net zoals in Hamburg, nog veel met hout bouwde, waardoor later veel gebouwen verloren zijn gegaan.

Het zou ook kunnen dat de steden in hun architectuur meer keken naar Vlaanderen en later Holland, waarvan de eerstgenoemde wellicht een hoger aanzien had in het gebied. Dit zou een goede verklaring zijn waarom de gebouwen meer op voorbeelden uit Holland lijken dan uit het oosten.

Een laatste verklaring zou kunnen zijn dat er simpelweg veel verloren is gegaan ten tijde van de Republiek. Anders dan de oostelijkere steden, die ook na het verdwijnen van de Hanze een opvolgende macht uit hetzelfde gebied hielden, is dit over de Nederlandse steden niet te zeggen. Daarnaast bracht de Republiek een nóg grotere rijkdom en macht met zich mee dan de Hanze, waardoor de bijbehorende stijl (de Hollandse renaissance) wellicht flink in aanzien steeg en de Hanzearchitectuur als verouderd werd gezien. Hierdoor zijn er dan veel gebouwen uit die tijd onherkenbaar veranderd of gesloopt.

Am Sande 46 in Lüneburg met de aanliggende huizen (Vincentz, 2009).

Over de tijd is er weinig verschil te herkennen. Het lijkt erop dat de gotiek is overgenomen uit andere delen van Europa en gelijk is aangepast naar eigen hand. Vervolgens is men dit over het gehele Hanzegebied gaan namaken.

Stilistisch zijn er grote overeenkomsten te zien tussen archetypische vormen. Dit is uiteraard logisch, gezien men dezelfde architectonische taal toepast op andere vormen gebouwen. De gotiek werd gezien als de meest vooraanstaande architectonische stijl, dus men wilde het maar al te graag toepassen op alle gebouwen. Deze prominente positie van de bouwstijl heeft er ook voor gezorgd dat een (toch wel enigszins absurde) bouwvorm als de praalgevel heeft kunnen ontstaan.

Hanzearchitectuur is nooit gebonden geweest aan één land, maar aan meerdere onafhankelijke stadstaten. Het is ondanks deze hoge mate van politieke fragmentatie toch een stijl met veel eenheid. Op basis van individuele steden zijn geen significante verschillen te herkennen. Ook lijkt de stijl niet, op de oorspronkelijke gotiek na, sterk beïnvloed door naburige staten, zelfs niet als men op lokaal niveau kijkt. De enige uitzondering op deze regel lijkt Nederland te zijn, maar hier is geen eigen soort Hanzearchitectuur, maar lijkt de stijl maar weinig aanwezig te zijn. De karakteristieke elementen van de Hanzegotiek lijken zich eerder vanuit de Hanze naar andere steden dan andersom te hebben verspreid. De Hanze lijken een eigen variant op de gotiek te hebben ontwikkeld en deze succesvol te hebben verspreid.

Discussie

Dit onderzoek is voor een groot deel literatuuronderzoek gedaan. Met name de boeken van Meckseper (1982), Pfefferkorn (1984) en Schildhauer (1985) zijn hierin erg nuttig gebleken. Het is ook een frappante constatering dat al deze boeken in een tijdspanne van 3 jaar zijn geschreven. In deze boeken is soms overlap van gebruikte voorbeeldgebouwen en soms zelfs tekeningen te vinden. Het lijkt erop dat deze boeken niet onafhankelijk van elkaar zijn geschreven.

De vereniging *Europäische Route der Backsteingotik* heeft een lijst van baksteengotieke gebouwen opgesteld. Deze was voor het vinden van voorbeeldgebouwen erg nuttig. Een andere belangrijke bron van informatie waren *Google Earth* en *Google Street View*, waarmee de gebouwen vanaf elke kant bekeken konden worden. Hierdoor is er vaak meer te vinden dan in de afbeeldingen in de literatuur of op internet.

Een probleem dat zich voordoet met dergelijk onderzoek is dat men nooit genoeg voorbeelden heeft gebruikt. Echter is dit met het beschikbare tijdsbestek en de ruimte in deze tekst niet mogelijk.

Het zou dan ook goed zijn als de relatie tussen de lokale architectuur en Hanze-architectuur beter wordt onderzocht. Er is meerdere keren benoemd dat de oostelijke voorbeelden vaak algeheel meer geornamenteerd zijn, maar

een echte reden hiervoor is niet gevonden. Dit zou een waardevol vervolgonderzoek zijn.

In dit onderzoek moet er rekening mee worden gehouden dat de Hanze-handelaren oorspronkelijk uit Noord-Duitsland kwamen en hun eigen architectuur hebben meegenomen. Het is niet duidelijk in hoeverre er een mix met architectuurstijl van de plaatselijke bevolking heeft plaatsgevonden. Deze interactie moet specifiek worden onderzocht.

Waar dit onderzoek in kan worden verdiept, zijn de culturele aspecten van de Hanze. Deze kunnen helpen bij het verklaren van bepaalde fenomenen binnen de architectuur. Zo is wel duidelijk dat de praalgevels de opstand van gotische kathedralen hebben overgenomen, maar de reden erachter niet.

Ook zou het interessant zijn om te onderzoeken waarom de Hanze hebben gekozen voor blinde spitsboogvormen in de volledige hoogte van de gevel. Hoezo hebben ze geen ramen gebruikt? Hebben ze geprobeerd de verticaliteit van de gotiek over te nemen? Op deze schaal is dat toch wat overdreven.

Het is natuurlijk lastig om de keuzes binnen architectuurstromingen van meerdere honderden jaren geleden te verklaren, dus uiteraard is het nog maar zeer de vraag of er antwoorden voor deze vragen kunnen worden gevonden.

Nawoord

Deze masterscriptie kon niet worden geschreven zonder de hulp van mijn docent Reinout Rutte. Uiteraard hebben de lessen en begeleiding geholpen in het opstellen van de tekst, maar ook de colleges in de eerdere jaren hebben voor een groot deel bijgedragen aan de kennis die benodigd was voor het onderzoek. Ook een grote dank aan iedereen die heeft proefgelezen en commentaar heeft gegeven.

Vooraf heb ik als doel gesteld om een soort catalogus van Hanze-elementen op te stellen, dit is goed gelukt. Het was zeer informatief om tijdens het proces in de geschiedenis van de Hanze en de gotiek te duiken. De aanwezige literatuur over dit onderwerp was schaars, maar zeer nuttig en interessant. ‘Kwaliteit over kwantiteit’ is in dit geval zeker waar gebleken. Het feit dat er ook nieuwe verbanden zijn ontdekt, geeft een voldaan gevoel.

Referenties

Literatuur

- Alberts, W. J. (1969). *De Nederlandse Hanzesteden*. Bohn Stafleu van Loghum.
- Bovenkerk Kampen. (2021, 25 oktober). *Kerkgebouw*. <https://debovenkerk.nl/kerkgebouw/>
- Delso, D. (2013, 21 mei). *Main Town Hall, Gdansk, Poland* [Foto]. Wikipedia. https://nl.m.wikipedia.org/wiki/Bestand:Ayuntamiento_Principal,_Gdansk,_Polonia,_2013-05-20,_DD_10.jpg
- Eikelboom, B. (1966). *Rest. Martinikerk Groningen* [Prent / tekening]. Beeldbank Groningen. <https://hdl.handle.net/21.12105/63c238e0-9bb2-267b-e30a-0e25e1e5c773>
- Europäische Route der Backsteingotik. (2017, 20 juli). *Kalandhaus, Lüneburg*. http://www.eurob.org/item/kalandhaus_lueneburg/
- Europäische Route der Backsteingotik. (2020a, maart 5). Haus Kröpeliner Str. 82, Rostock. <http://www.eurob.org/item/haus-kroepeliner-str-82-rostock/>
- Europäische Route der Backsteingotik. (2020b, mei 15). *Kathedrale St. Jakobi, Szczecin (Stettin)*. http://www.eurob.org/item/szczecin_st-jakobi-kathedrale/
- Gaimster, D. (2005). A parallel history: the archaeology of Hanseatic urban culture in the Baltic. 1200–1600. *World Archaeology*, 37(3), 408–423. <https://doi.org/10.1080/00438240500168483>
- Hauptkirche St. Petri. (2020, 25 augustus). *Historie*. <https://www.sankt-petri.de/ueber-uns/historie.html>
- Hauttmann, M. (1880). *Lübeck, Rathaus und Marienkirche. Öl auf Leinwand. 33 x 49 cm* [Schilderij]. Wikipedia. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Hauttmann_Lübeck_Rathaus_und_Marienkirche.jpg
- Investment and Tourism agency of Riga. (z.d.). *Riga Dome Cathedral*. LiveRiga. Geraadpleegd op 15 maart 2022, van <https://www.liveriga.com/en/1158-riga-dome-cathedral/>
- Keyser, E., & Bahr, E. (1972). *Die Baugeschichte der Stadt Danzig*. Böhlau-Verlag.
- Knol, E., & Brand, H. (2009). *Koggen, kooplieden en kantoren*. Verloren.
- LIAA. (z.d.). *House of the Black Heads*. Latvia Travel. Geraadpleegd op 12 maart 2022, van <https://www.latvia.travel/en/sight/house-black-heads>
- Martinikerk Groningen. (z.d.). *Gebouw*. Geraadpleegd op 15 maart 2022, van <https://www.martinikerk.nl/index.php/gebouw>
- Meckseper, C. (1982). *Kleine Kunstgeschichte der deutschen Stadt im Mittelalter*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Pfefferkorn, R. (1984). *Norddeutsche Backsteingotik*. Christians.
- QM3 UG. (z.d.). *Rathaus*. Hansestadt Stralsund. Geraadpleegd op 15 maart 2022, van <https://hansestadt-stralsund.de/de/sehenswertes/rathaus>
- Schildhauer, J. (1985). *The Hansa: History and Culture*. Edition Leipzig.
- St. Martini Gemeinde. (z.d.). *Kirchenführer*. St. Martini Gemeinde. Geraadpleegd op 15 maart 2022, van <https://st-martini.net/gemeinde/kirchenfuehrer/>
- Stadt Grimmen. (z.d.). *Stadtgeschichte*. Geraadpleegd op 13 maart 2022, van <https://www.grimmen.de/cgi-bin/homepage/grimmen.pl/Stadtgeschichte>

Afbeeldingen

Niet alle afbeeldingen in deze lijst zijn in deze scriptie geplaatst. Sommige afbeeldingen zijn enkel gebruikt als referentie voor het onderzoek, deze zijn in groen genoteerd.

- Agnete. (2009, 7 februari). *Hauptgebäude des Rathauses vom Dach der Marienkirche: vorn die 1888 rekonstruierte nördliche Schauwand* [Foto]. Wikipedia. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Rathaus_von_Marien.JPG
- Bahnfreund. (2019, 26 augustus). *View of the Town Hall (Rathaus) in Stralsund, Germany* [Foto]. Wikipedia. [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Rathaus,_Stralsund,_2019_\(02\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Rathaus,_Stralsund,_2019_(02).jpg)
- Bakker, J. (2013, 20 oktober). *Hamburg, Hauptkirche St. Petri*. [Foto]. Wikipedia. https://nl.m.wikipedia.org/wiki/Bestand:Hauptkirche_St._Petri_2.jpg
- Bremische Evangelische Kirche. (2021, 25 oktober). *Kirche St. Martini* [Foto]. Bremische Evangelische Kirche. <https://www.kirche-bremen.de/st-martini-altstadt/>
- Bueninck, B., & Collenius, H. (1890–1933). *Het huis met de Dertien Tempels in de Oude Boteringestraat OZ no. 23 te Groningen* [Prent / tekening]. Groninger Archieven. <https://tinyurl.com/yxc9vzns>
- Darkone. (2004, 10 september). *St. Nikolai Kirche von der Marienkirche aus betrachtet* [Foto]. Wikipedia. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Stralsund_St_Nikolai.jpg
- Dejan, O. (2009, 10 september). *Lübeck* [Foto]. Wikipedia. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Lübeck_-_panoramio.jpg

- Europäische Route der Backsteingotik. (2020a, maart 30). *St.-Marien-Kirche, Lübeck* [Foto]. Europäische Route der Backsteingotik. <https://www.eurob.org/item/luebeck-st-marien-kirche/>
- Europäische Route der Backsteingotik. (2020d, mei 7). *St.-Nikolai-Kirche* [Foto]. Europäische Route der Backsteingotik. <https://www.eurob.org/item/stralsund-st-nikolai-kirche/>
- Gyddanyzc. (2018, 24 september). *Bazylika Mariacka w Gdańsku* [Foto]. Wikipedia. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Bazylika_Mariacka_DSC01870.jpg
- Hardscarf. (2019, 7 december). *Panorama vanuit het Groninger Forum op de Martinikerk* [Foto]. Wikipedia. [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Groninger_Forum_-_panorama_\(15\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Groninger_Forum_-_panorama_(15).jpg)
- Janßen, J. H. (2018, 14 mei). *Das Holstentor in der Altstadt von Lübeck, Schleswig-Holstein, Deutschland*. [Foto]. Wikipedia. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Luebeck_Holstentor_30.jpg
- Kapitel. (2013, 17 september). *Szczecin, kościół par.* [Foto]. Wikipedia. [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Szczecin_katedra_sw_Jakuba_\(1\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Szczecin_katedra_sw_Jakuba_(1).jpg)
- Kohler, J. (2017, 12 juni). *Platz "Am Sande" in Lüneburg mit dem Gebäude der Industrie- und Handelskammer auf der Linken* [Foto]. Wikipedia. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Am_Sande,_Lüneburg.jpg
- Reinders, G. B., Last Lith., C. C. A., & Blommers, P. (1688). *St. Martinikerk, voor de vertimmering in den jare 1688*[Prent / tekening]. Beeldbank Groningen. <https://www.beeldbankgroningen.nl/beelden/detail/def92def-b0e5-780a-6af1-a805e1126308/media/e261d96b-79cd-ec19-143a-ca82fad44895?mode=detail&view=horizontal&q=martinikerk&rows=1&page=1>
- Roggenhorst, T. M. (2004, 14 september). *Marienkirche zu Lübeck* [Foto]. Wikipedia. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Église_Sainte-Marie_de_Lübeck.jpg
- Rogowski, J. (2012, 1 februari). *Townhall in Rostock, Germany* [Foto]. Wikipedia. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Rostocker_Rathaus.jpg
- Rynio, P. (2011, 20 januari). *The Church of the Blessed Virgin Mary, Queen of the World in Stargard, Poland* [Foto]. Wikipedia. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Stargard_Szczeciński_kolegiata.jpg
- Savin, A. (2018, 2 mei). *Public library in Rostock, Germany* [Foto]. Wikipedia. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Rostock_asv2018-05_img36_Library.jpg
- Schneider, L. (2011, 27 maart). *Greifswald, Gothic house, Markt 11* [Foto]. Wikipedia. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Greifswald_Markt_11_001.jpg
- Smulders, G. C. (2006, 10 april). *Kerk Kampen* [Foto]. Wikipedia. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Kerk_Kampen.jpg
- Uli. (2008). *Rathaus Lübeck* [Foto]. Wikipedia. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Lübeck_rathaus.jpg
- (z.d.). *Der Dom St. Nikolai überragt die Dächer der Stadt*. [Foto]. Universitäts- und Hansestadt Greifswald. <https://www.greifswald.de/de/historisches-erbe/denkmal/kirchen-und-kloester/dom-st.-nikolai/>
- Vincentz, F. (2009, 18 mei). *Am Sande in Lüneburg, in Bildmitte Am Sande 46* [Foto]. Wikipedia. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Lüneburg_-_Am_Sande_11_ies.jpg
- Vinogradova, K. (2015, 1 augustus). *House of Blackheads in Riga, Latvia is a 14th century building, that was completely destroyed during WWII and rebuilt again to its initial state in 1999*. [Foto]. Wikipedia. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:House_of_Blackheads_Riga_Latvia.jpg

Universitäts- und Hansestadt Greifswald.

Deze pagina is opzettelijk leeg gehouden.

